

بررسی تاثیر اشعار شیخ حرّ عاملی بر گسترش مذهب تشیع و رشد وشکوفایی فرهنگ اسلامی

پریوش ملکی

کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار، ایران

چکیده

شیخ محمدابن حسن حرّ عاملی از شعرا و بزرگان قرن یازدهم می باشد که درجبل عامل لبنان به دنیا آمد و باتسلطی که بر علوم مختلف داشت و با زبان عربی توانست اشعاری بسیار زیبا در وصف پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) جایگاه ممتازی را در بین عربی نویسان و عربی سرایان روزگار به دست آورد به گونه ای که اشعار ارزنده او روی ذوق و قریحه شاعرانه وی توانست جایگاه ممتازی را در بین عربی سرایان روزگار کسب نماید.

شیخ حرّ عاملی را باید از شاعران و دانشمندان بزرگ شیعه خواند، زیرا قله فقاہت او باران حکمت و شعرش را تحت الشعاع قرار داده است؛ واقعیت این است که شیخ حرّ عاملی با وجود آنکه می توانست خود را در زمره ی شاعران و ادیبان قرار دهد اما او ادبیات را وسیله ای برای رسیدن به هدف که همان انتشار علوم اهل بیت (ع) است می دانست و در دوراهی انتخاب شعر و غوطه ور شدن در کلام نورانی ائمه (ع) مسیر دوم را انتخاب کرد؛ همان گونه که خود در شعری به همین مطلب اشاره می کند و می گوید:

عِلْمِي وَ شِعْرِي إِقْتَنَّا وَ إِصْطَلَحْنَا فَخَضَعَ الشَّعْرُ لِعِلْمِي رَاغِمًا
وَ الْعِلْمُ يَا بِي أَنْ أَعَدَّ شَاعِرٌ وَ الشَّعْرُ يَرْضَى أَنْ أَعَدَّ عَالِمًا

وی علاوه بر تخصص در علوم مختلف و توانمندی های فراوان در زمینه های مختلف ادبی و فقاہت، شاعری توانا و قصیده سرایی برجسته بوده است و دیوان اشعار ایشان یکی از نسخه های خطی با ارزش و نفیس به زبان عربی است که به طور عمد بر مدح و ثنای پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت عصمت و طهارت (ع) و رثای آنان میپردازد. از این رو در این تحقیق کوشیده شده است تا جایگاه اشعار شیخ حرّ عاملی در گسترش مذهب تشیع مشخص و با بررسی ابیات، نقش و جایگاه این اشعار در رشد و شکوفایی تمدن و فرهنگ اسلامی مشخص گردد.

کلمات کلیدی: شیخ حرّ عاملی، جبل عامل، دیوان، مدح اهل بیت (ع)

مقدمه

شیخ حر عاملی از برجسته‌ترین علمای شیعه در قرن یازدهم هجری به شمار می‌آید. او یکی از چهره‌های بزرگی است که مذهب شیعه را با روایات اهل بیت (ع) بیش از پیش غنی ساخت و دارای تألیفاتی ارزنده و شخصیتی مورد احترام نزد علمای شیعه است. سید علی خان مدنی درباره وی می‌گوید:

« شیخ محمد بن حسن بن علی بن محمد حر شامی عاملی، شخصیتی برجسته و دارای مقام و منزلتی علمی است که سخن، در معرفی آن ناتوان است. فوائد ارزشمند نوشته هایش تمام جهان را فراگرفته و همچون ابر بارانی تمام سرزمین‌ها را از قطرات حیات بخش بارانش سیراب ساخته است. تألیفات او بر پیشانی روزگار همچون مروارید می‌درخشد و کلماتش در میان سطرها همچون گوهرهایی گران بها و کنار هم چیده شده است. » (مدنی، ۱۳۸۳، ص ۳۵۹).

محمد بن علی اردبیلی با عبارات عظیم و والایی، شیخ حر را این گونه می‌ستاید که فضائل و مناقبش قابل شمارش نیست. (اردبیلی، ۱۹۸۳، ص ۶۹)

محدث قمی درباره او می‌نویسد:

محمد بن حسن بن علی مشغری، شیخ محدثان و با فضیلت‌ترین متبحران عالم، فقیه هوشیار، محدث پارسا، ثقه جلیل القدر و سرچشمه بزرگواری‌ها و فضیلت‌ها و دارای تألیفات سودمندی است. (قمی، ۱۳۶۸، ص ۱۷۶)

علامه امینی در الغدیر درباره وی می‌گوید:

او مرواریدی بر تاج زمان و نقطه‌ای درخشان بر پیشانی فضیلت است. هرگاه در پی شناخت ایشان برآیی ایشان را آگاه به هر فنی خواهی یافت. جملات مدح و ستایش در معرفی او ناتوان‌اند. گویا او تندیس علم و دانش و ادب و تجسم فضل و کمال است. از آثار او نگارش احادیث ائمه اهل بیت علیهم السلام در اثبات امامت و نشر فضایل و جمع آوری احکام و حکمت‌ها و مدح و ستایش آنان است و تألیفات ارزشمندش یاد او را جاودان ساخته است. (امینی، ۱۴۳۳، ص ۳۳۶).

۱- جایگاه اشعار شیخ حر عاملی در گسترش فرهنگ اسلامی

شیخ حر را باید از شاعران و دانشمندان بزرگ شیعه خواند، زیرا اشعار زیبای او توانست نقش بسیار مهم و اساسی در گسترش مذهب تشیع ایفانماید؛ به گونه‌ای که اگر کسی خویش را به دایره‌ی ادبیات و هنرش نزدیک سازد و به جستجو در کتب غیرروایی او بپردازد شمیم دل انگیز ذوق ادبی، معنوی و ولایی او را حس خواهد کرد.

اما با این انتخاب و در نوردیدن سیر نورانی حدیث در مناسبت‌های مختلف به سرودن شعر می‌پرداخت، به طوری که او از معدود فقها و علمای بزرگ شیعه است که دارای دیوان شعر است و این تنها نشانه‌های بزرگی و عظمت اوست که امروزه از بزرگ‌ترین شاعران شیعه به شمار می‌رود که دیوان بزرگ شعری از او به یادگار مانده است. دیوان شعرش به بیست هزار بیت می‌رسد که به ترتیب حروف الفبا منظم گشته و با این جمله‌ی زیبای (الحمد لله الذی جعلَ نُجُومَ المعانی المصابیح الافکار) - ستایش خدا را که ستارگان معانی را چراغ آسمان اندیشه قرار داد - شروع می‌شود. (آقابزرگ تهرانی، ۱۲۹۳ م: ج ۹، ص ۲۳۴)

شیخ حر شاعر است و از ذوق شعری بالایی برخوردار است اما شعرش را تنها در خدمت اهل بیت عصمت و طهارت و آنانی که در مسیر عترت گام برمی‌دارند سروده است. او در قسمتی از قصیده‌ای بسیار طولانی در رثای اهل بیت این چنین می‌سراید:

و مَدِیْحِی لَأَلِّ بِبیتِ النَّبِیِّ
عَنْ مَدِیْحِی سِوَاهِمُ قَدْ تَنَائِی
هُمُ بُدُورُ النَّقِیِّ شَمُوسِ الْمَعَالِی
أَشْرَفُ الْخَلْقِ حُجَّةُ الرَّحْمَنِ
(حر عاملی، بی تا: ص ۱۱)

«مدیحه‌سرایی در رثای اهل بیت پیامبر (ص) مرا از ستودن دیگران بازداشته است. هم ایشان هستند ماه‌های پرهیزگار، خورشیده‌های شرافت و گرامی‌ترین خلائق و حجت پروردگار.» (همان: ص ۱۱)

عشق و علاقه‌ی شیخ به اهل بیت (ع) حد و مرزی نمی‌شناسد او هزاران بیت شعر را تقدیم خاک پای اهل بیت (ع) می‌کند و خود را فدای آنان می‌سازد؛ تا جایی که در قصیده‌ای طولانی دیگر این عشق را چنین در قالب شعر می‌گنجاند:

أَنَا أَفْدِی عِشْرًا مَعَ إِثْنِیْنِ مَعَ أَنْ
لِمُوسَى وَعِدُّ نَقَبَائِی
وَأَفْقُو عِدُّ حِوَارِی عِیْسَى
جَمِیعُ الْإِنَامِ أَضْحُوا فِدَائِی
بَعْدَ الْإِسْبَاطِ مَعَ بُرُوجِ السَّمَاءِ

«من به فدای دوازده نفر شوم اگرچه تمام مردم فدای من شوند. دوازده نفر به عدد چشمه‌هایی که برای حضرت موسی شکافته شده به شمار نقیبان عدد موافق حواریین عیسی، پس از اینکه به عدد اسباط و برج‌های آسمانند.» (همان: ج ۳، ص ۲۶)

با تمام این همه عزت و عظمت، شیخ خود را به‌گونه‌ای دیگر معرفی می‌کند، آزاد شده‌ی اهل بیت و غلام عترت که هیچ‌گاه نمی‌خواهد از بند این خاندان آزاد شود و می‌خواند:

أنا حرٌّ عَبْدٌ لَهُمْ فَأَذا ما
شَرَّفُونِي بِالْعِتْقِ عَدْتُ رَقِيقاً
أنا عَبْدٌ لَهُمْ فَلَوْ اعْتَقُونِي
أَلْفُ عَتَقٍ مَا صِرْتُ يَوْمًا عَتِيقاً
(همان: ج ۳، ص ۲۷۰)

«اگرچه نام من حر است یعنی آزاد، ولی من عبد و بنده‌ی اهل بیتم و اگر آنان مرا ثروتمند سازند و هزار بار آزاد کنند باز هم به بندگی آنان باز خواهم گشت.»

شیخ حر در جایی دیگر می‌گوید:

انا الحرُّ لکن برُّهُم سَتَرْتَنِي
و بِالْبِرِّ وَ الْإِحْسَانِ لَتَعْبُدُنِي الْحُرُّ^۱

من حرم (آزاده ام) ولی نیکی آنان (الائمه) مرا عبد می‌کند و به واسطه‌ی نیکی آنان حر عبد و بنده می‌شود.

شیخ اوج تواضع خود را در پیشگاه اهل بیت (ع) در این مصرع از مدح امیر المومنین به نمایش می‌گذارد، که نه تنها او عبد و بنده علی (ع) است بلکه بنده‌ی بنده‌ی اوست.

و إِنِّي لَهُ عَبْدٌ وَ عَبْدٌ لِعَبْدِهِ
و حاشاه أن ينسَى غداً عَبْدَهُ الْحُرَّ^۲

من بنده او (علی علیه السلام) و بنده‌ی بنده‌ی اویم - حاشا که فردای قیامت انسان آزاده بنده اش را فراموش کند.

حر، مهر و محبت اهل بیت (علیه السلام) را گردنبنده‌ی می‌خواند که بر گردن اوست و بر این گردنبنده که حلقه نخست آن وجود مقدس پیامبر اکرم (ص) و آخرش ولی عصر (عج) است افتخار می‌کند.

فَأَكْرِمُ بِعَقْدِ خَاتِمِ الرَّسُلِ أَوْلِيَّ
لَهُ وَ هُوَ مِنْ تَدْرِى وَ آخِرُهُ الْمَهْدِيَّ

و فضل امیر المومنین یزیدنه
و سبطا رسول الله واسطه العقد

و من بعده زين العابدين محمد
و جعفر السامی الكمال عن العبد

و موسی امامی و الرضا و محمد
و من بعده الهادی الی ستن الرشد

و من بعد ذاك العسكري و نجله
خوو شرفاً يعلو عن الرسم و الحد^۳

چه نیکو قلاده و گردنبنده‌ی است که اولش خاتم پیامبران است و او کسی است که می‌دانی و آخرش مهدی است.

و فضل و بخشش امیر المومنین (ع) زینت بخش آن گردن بند و در سبط رسول خدا (ص) گوهر زیبای میانه آند.

و بعد از زین العابدين محمد است و جعفر کمالش از شماره برتر است.

و موسی امام من است و رضا و محمد و پس از وی هادی (راهنمای) طریقه و روشهای مستقیم و بعد از آن عسگری و فرزندش، شرفی یافتند. که برتر از رسم و حد (اقسام تعریف) است.

همچنین شیخ حر در شعری دیگر ملجا و پناهگاه خود را اهل بیت می‌داند و می‌گوید:

«هُم مَلا ذِي وَ هُم مَلجأى هُم مَعادى
لِمَعادى وَ خَيْرُ ذُخْرٍ مُعَدَّ^۴»

ایشان ملجا و پناهگاه من برای معاد و بهترین اندوخته‌ای هستند که در تهیه شده است.

او در شعری دیگر سرزمین‌هایی که پیکر آسمانی امامان در آن قرار دارد و رنگ آسمانی به خود گرفته است بهترین سرزمین‌ها و آنان را کشتی نجات می‌خواند و می‌گوید:

بَطِيْبَةٌ وَ بَطْوَسَ وَ الْغَرى وَسا مِراءَ
وَ الطَّفِ أَوْ زوراءَ بَغدادَ

قَلْبى نُوى وَ هوى يَبغى شَفاعَتَهُم
وَ القَلبُ لى حَيْثُ يَهُوى خَيْرُ مِرتادِ

بُحورُ علمٍ رَ كِنا فى سَفِينَتِها
لَم نَخشَ من لَجَّةٍ تَطغى وَ لا وادِ^۵

^۱ - همان، ص ۲۷۰

^۲ - سجع البلايل، ج ۱، ص ۱۰

^۳ - روایت آزادی، ص ۱۰۸

^۴ - همان، ص ۲۶۵

^۵ - پیشین، ص ۲۶۴

به مدینه و طوس و نجف و سامرا و کربلا و زوراء که بغداد است. دل من اقامت گزیده و علاقمند شده و شفاعتشان را طالب است و دل من به هر کجا تمایل کند بهترین مطلوب است. دریاهاى دانشی که بر کشتی آنها نشسته ایم و از طغیان آب دریا و دره ها نمی ترسیم. ساز شعر شیخ هماهنگ و هم آهنگ سوز اوست و لحظاتی که کاغذ را جولانگه شعر خود می سازد بهترین لحظات زندگی بر شمرده و می گوید:

لئن طابَ لى ذكْرُ الحَبائِبِ آننى أرى مدح اهل البيتِ أحملى و أطيّباً
اگر یاد دوستان لذت بخش است برای من مدح اهل بیت شیرین تر و لذت بخش تر است:
و حماني من أطيّب العيشِ و اللّهوِ مديح منى لئال الرسول^۷
مدیحه سرایی من درباره آل رسول مرا از زندگی مرفه و خوشگذرانی باز داشته است.

۲- ویژگی های شعر شیخ حرعاملی

باتوجه به آنچه بیان شد می توان دریافت که شیخ حرعاملی از ذوق شعری بالایی برخوردار بود. او اشعار فراوانی در مدح و ستایش اهل بیت سروده است و دیوانی دارد که شامل ۲۰۰۰۰ بیت شعر است. از ویژگی های شعر او طولانی بودن آن است. او قصیده ای در مدح پیامبر(ص) و اهل بیت آن حضرت دارد که بیش از ۱۰۰ بیت است و قصیده ای دیگر شامل معجزات و فضایل پیامبر و اهل بیت آن حضرت است و شامل ۴۰۰ بیت می باشد. او در شیوه های شعری نیز از مهارت خاصی برخوردار بوده است. مثلاً ۲۹ قصیده در مدح اهل بیت دارد که مجموعه ابیات هر قصیده را با یکی از حروف الفبا قافیه داده است و در قصیده ای دیگر چهار طرف هر بیت را با یک کلمه آورده و در قصیده ای تمام ابیات را بدون الف آورده است.

۳- نتیجه گیری

باتوجه به آنچه بیان شد و تحلیل و بررسی شخصیت ادبی شیخ حرعاملی و یافته های کتب ارزشمندش در باب اهل بیت عصمت و طهارت (ع) می توان دریافت که وی در صدگسترش مکتب تشیع بوده و با توانایی های خاصی که در علوم مختلف داشته است این را به خوبی در آثار خود نمایان کرده است. تاجایی که بسیاری از فضل بندی های کتب و رسالات خود را بر محور دوازده و چهارده فصل بنانهاد است. همچنین شیخ حرعاملی در میان اشعاری که در مدح اهل بیت (ع) سروده است احادیث و روایات اهل بیت (ع) را در اشعار خود به صورت صنعت تلمیح به کار گرفته است.

وی علاوه بر مدح و توصیف شخصیت و کرامات ائمه معصومین (ع) به وصف شمشیر (ذوالفقار) و دلاوری های حضرت علی (ع) در صحنه کارزار نیز پرداخته است. بنابراین اعتقاد قلبی و محبت زیاد اونسبت به ائمه باعث شده که نقش وافری در گسترش مذهب تشیع داشته باشد

^۶ - إثبات الهداة، ص ۲۷۱

^۷ - همان، ص ۲۷۱

منابع و مراجع

۱. ابن معصوم، سید علی خان مدنی، ۱۳۸۳ش، سلافه العصر، تهران، مرتضوی، چاپ دوم.
۲. ابن معصوم، سید علی خان مدنی، ۱۳۸۳ه.ش، سلافه العصر، تهران، مرتضوی، چاپ دوم
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ه.ق، لسان العرب، بیروت، دار صادر
۴. اتابکی، پرویز، ۱۳۹۱ه.ش، فرهنگ جامع کاربری فرزانه عربی فارسی، تهران، الوان، چاپ اول
۵. اردبیلی، محمد بن علی، ۱۹۸۳م، جامع الرواة، بیروت، دار الاضواء، بی-جا.
۶. اردبیلی، محمد بن علی، ۱۹۸۳م، جامع الرواة، بیروت، دار الاضواء، بی-جا.
۷. امینی، عبدالحسین، ۱۳۹۷ق، الغدير، بیروت، دارالکتب العربی.
۸. امین عاملی، سید محسن، ۱۳۶۷ش، اعیان الشیعه، بیروت، وزارت فرهنگ و انتشارات اسلامی، چاپ اول.
۹. امین عاملی، سید حسن، ۱۳۶۷ه.ش، اعیان الشیعه، بیروت، وزارت فرهنگ و انتشارات اسلامی، چاپ اول.
۱۰. امین، سید حسن، ۱۳۸۴ه.ش، ادبیات معاصر ایران، تهران، شقایق، چاپ نهم.
۱۱. امینی نجفی، عبدالحسین، ۱۳۸۶ه.ش، ترجمه الغدير، دکتر جلیل تجلیل، تهران، بنیاد بعثت. چاپ اول.
۱۲. امینی نجفی، عبدالحسین، ۱۳۸۶ش، ترجمه الغدير، دکتر جلیل تجلیل، تهران، بنیاد بعثت. چاپ اول.
۱۳. آقا تهرانی، محمد محسن، ۱۲۹۳م، الذریعه، قم، اسماعیلیان، چاپ اول
۱۴. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، ۱۲۹۳م، الذریعه، قم، اسماعیلیان، چاپ اول.
۱۵. حر عاملی، بی-تا. محمد بن حسن، امل الآمل، بغداد، مکتبه الاندلس.
۱۶. حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۴۱۴ق، وسائل الشیعه، قم، آل البيت.
۱۷. حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۴۲۵ق، اثبات الهداه بالنصوص و المعجزات، بیروت، موسسه الاعلمی.
۱۸. حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۳۸۵ق، امل الآمل، بغداد، النجف، مکتبه الآداب، مکتبه الاندلس.
۱۹. قمی، شیخ عباس، ۱۳۸۳ش، الفوائد الرضویه فی احوال علماء المذهب الجعفریه، قم، بوستان کتاب.
۲۰. مدنی، سید علیخان (۱۳۸۳) سلافه العصر، تهران، مرتضوی.
۲۱. مرعشی نجفی، سید شهاب الدین، بی-تا، سجع البلابل فی ترجمه صاحب الوسائل، قم، مجمع ذخایر اسلامی چاپ ۲۱.